

TURÁN TAMÁS

Sorsközösség: történeti vázlat egy közép-európai toposzról

A *sorsközösség* politikai-történeti toposzát háromféle vonatkozásban használták a 19. századtól: kisebbségi-nemzetiségi, nemzeti, és regionális vagy nemzetközi vonatkozásban. A közép-európai politikai fogalomtár – e lomtár – érdekes színfoltja a *sorsközösség* terminus. Történelmileg terhelt fogalom. Ha ettől a tehertől – ami jelen írás tulajdonképpeni tárgya – eltekintünk, a szó akkor is patetikus, homályos, talán nyomasztó is sokak számára. Régóta a politikai retorika része, és nem kötődik konkrét ideológiákhoz. Az „Európa-gondolat” I. világháború utáni születésekor is előszeretettel alkalmazták,¹ a 20. század végétől pedig újra gyakrabban használják – a hazai közéletben (elsősorban a politikai jobboldalon) csakúgy,² mint a nemzetközi közbeszédben.

Mindenekelőtt néhány bevezető megjegyzés a tárgyalandó fogalom jelentésével kapcsolatban. Amit a *sorsközösség* szó a maga

* A szerző hebraista, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.mta.hu. A „*Lojalítások és nemzeti önértelmezések a közép-európai zsidó közösségekben a 19. század végén és a 20. század első felében*” című konferencián, 2015. november 10-én, a Szegedi Tudományegyetemen tartott előadás szerkesztett változata.

¹ L. pl. Mann, 1923.

² Példaként idézem Áder János államelnök beszédét az Élet Menete Wallenberg- emlékestjén (2012. szept. 9): „[...] akkor vagyunk méltók Wallenberg és a munkáját segítő, vagy a hozzá hasonlóan cselekvő magyarok emlékéhez, ha mi is azt az utat járjuk, amelyen ők jártak előttünk. Tőlük azt tanulhatjuk meg elsősorban, sorsközösséget kell vállalnunk egymással, hogy ne váljunk sorstalanná. Azt kell erősítenünk, ami összeköt minket.” http://www.keh.hu/beszedek/1642-Ader_Janos_koztarsasagi_elnok_beszede_a_Dohany_utcai_zsinagogaban_rendezett_Wallenberg_emlekesten&pnr=3

veretes módján kifejez, azt könnyedebb és köznapibb módon úgy szokták mondani: „egy csónakban evezünk”. A beszélő helyezheti a hangsúlyt a *sorsközösség* szóösszetétel első vagy második elemére, és ezek eléggé eltérő jelentéseket fognak eredményezni. A „sors” a köznapi szóhasználatban végzetet, teljes kiszolgáltatottságot asszociál; a csónak, amiben ülünk viharos időben, ki van téve a természeti erők kényének-kedvének. Az európai gondolati hagyományban ugyanakkor a „sors”-fogalomnak nem csak fatalista értelme van: belefér a sors-alakítás, sors-választás lehetősége, egyfajta önmegvalósítás is. „Jellem a sors” – ahogy Herakleitosz mondta, Nietzsche gondolta.³ Ez a filozófiai hagyomány is hozzájárult ahhoz, hogy – az *egyénség* fogalmát embercsoportokra kiterjesztve⁴ – a *sorsközösség*-fogalom viszonylag fontos helyre került a modern nacionalizmusok szótárában, és hogy rátalált a nemzetkarakterológia és a küldetéses pátoz is.⁵ Mindezen esetekben hangsúlyos a szóösszetétel első eleme. Ha a hangsúly a „közösségen” van, az az egymásrautaltságot, a szolidaritás fontosságát húzza alá.⁶ Bármit is csinál a csónakban ülők egyike, annak hatását megérzi az összes többi. Az érdekközösséget felismerni, az érdekegyesítést akarni kell.

³ A Herakleitosz-törredéknek ez a leginkább elfogadott értelmezése, és egy lehetséges fordítása – I. Kirk, Raven és Schofield, 2002. no. 247, 313–315. Nietzschehez vö. pl.: Friedrich Nietzsche: *Menschliches, allzumenschliches*, I. 107 (Nietzsche 1980. Bd. 2, 104); II, 61 (ibid. 580); *Jenseits von Gut und Böse*, 70 (ibid. Bd. 5, 86).

⁴ Ez a fajta kiterjesztés egyfelől jellemző a romantikus gondolkodásra; másfelől: a népiséget és etnogenezist, ahogyan a törzset egy ősatya leszármazottaiként, sokan (részben bibliai ihletésű) genealógiai fogalmakban írták le a 19. sz. második felében; ld. Neumann, 1888. 40–47.

⁵ Ma sem okozhat igazán meglepetést, ha a magyar kül- és belpolitika a nomád lovas népekkel kapcsolatos ókori toposzok három jellegzetes színével – szabadságszeretet, vitézség, körmönfonság – újrafestett nemzeti lobogóval (mely már a két világháború között is használatban volt) indul harcba. Vö. Szekfű, 1939. 494; Szűcs, 1974. 299–301.

⁶ Vö. Renan nagyhatású nemzetdefinícióját (1882-ből), amely a közös múlt, közös akarat, közös szenvedés mozzanatai mellett kiemeli, hogy a nemzet „egyetlen roppant szolidaritás” (Renan, 1995. 185).

Ez a második, a kooperációs kényszert hangsúlyozó szóhasználat az, aminek révén a *sorsközösség* fogalmának van egy bizonyos reneszánsza a nyugati politikai gondolkodásban – elsősorban a globalizációs és környezetvédő diskurzusokban (Noé bárkája!), illetve az Európai Unió körüli diskurzusokban. A szó használatának persze igen lényeges eleme, hogy milyen „közösséget” jelöl ki az, aki alkalmazza.

A *sorsközösség* szó a magyarban feltehetően a német *Schicksalsgemeinschaft* tükörfordításaként gyökerezett meg, valamikor a 19. század második felében. A szótól azonban elválaszthatatlan a mögöttes képzet és fogalom hosszú és szerteágazó, nagyrészt rekonstruálhatatlan előtörténete, alkalmazásának és nyelvi kifejezésének változatossága. E kacskaringós történet olyan mozzanataira irányítjuk a figyelmet, amelyek a közép-európai zsidóság sorsára nézve különös jelentőséggel bírtak. Az alábbiakban e fogalom jelentését és használatait igyekszünk nyomon követni a német–magyar–zsidó történelmi háromszögben; vagy, ha tetszik, a német–magyar–német–zsidó–magyar–zsidó négyyszögben.

I. A népvallás mint sorsközösség – a premodern zsidóság példája

A zsidóságba való betérés bibliai alapszövege Ruth könyvében található. A moabita Ruth, amikor csatlakozik anyósához, az izraelita Naomihoz (mikor az visszatér népéhez), ezt mondja: „ahova te megy, oda megyek, ahol megszállsz, ott szállok meg; néped az én népem, és istened az én istenem; ahol te meghalsz, ott akarok meghalni én is” (Ruth 1.16-17). Ez egy hűségnyilatkozat; nem egy „történelmi narratíva” felvállalása, hanem egy közös jövő, mondhatni *sorsközösség* felvállalása egy személlyel és annak népével; - vallásilag is, de nem valamiféle krédó formájában. A betérés késő ókori (már formalizáltabb) procedúrájában is komoly szerepet kapott a *sorsközösség* vállalása a források szerint – és itt már a múlt, a történelmi dimenzió is szóhoz jut: a betérő

szándékainak komolyságát mindenekelőtt Izrael szenvedéseinek és üldözöttségének ecsetelésével tesztelik.⁷

Isten és választott népe között is van egyfajta sorsközösség: amikor és ahova csak Izrael rabságba ment, Isten (pontosabban: a *Sekhina*) vele volt a száműzetésben, egy ókori rabbinikus forrás szerint.⁸ A középkorban a kollektív felelősség ókori zsidó (és már akkor is csak erősen korlátozott érvényű) vallásjogi elve – „a zsidók kezesei egymásnak” – pregnáns történelmi jelentést kapott a gyakori pogromok következtében, melyek kollektíve sújtottak egész zsidó közösségeket. Az előbbi elvre való hivatkozással rendelkezik úgy Israel Isserlein (1390–1460), nagytekintélyű ausztriai rabbi, hogy ha szombaton tűz üt ki egy zsidó házban, akkor azt szabad eloltaniuk (sőt: el kell oltaniuk) a házbelieknek maguknak, az idevágó általános szombati tilalom ellenére – mert egyébként a helybeli nem-zsidók az egész zsidó közösségen állnak bosszút, tűzokozással gyanúsítva őket.⁹

II. A kultúra és a történelem mint sorsközösség – német és osztrák példák

A modern *sorsközösség*-fogalom eredete a felvilágosodásra és romantikára, mindenekelőtt pedig a 19. századi német politikai gondolkodásra és tudományosságra nyúlik vissza. A gazdag gyökérzet két ágára irányítanám a figyelmet. Herder Közép- és Kelet-Európában különösen nagyhatású koncepcióján, amely etnikai, politikai vagy territoriális jegyek helyett elsősorban kulturális elemekben látta a népek-nemzetek kötőanyagát, belső kohéziójának – modern szóval: identitásának és identitástudatának – alapját, a zsidóság történelmi példája rajtahagyta a nyomát. A zsidóság állami

⁷ bJevamot 47a (baraita). Vö. Turán 2013a. 514, 29. jegyzet.

⁸ Mekilta de-Rabbi Ishmael (Pisha, 14. fej.), 113–115.

⁹ Isserlein, 1990, no. 58, p. 58. Olyan vélemény is idézve van ott, amely szerint csak akkor kell eloltani a tüzet a házbelieknek (ahelyett, hogy nem-zsidó szolgálókkal végeztetnék ezt el), ha a tűz először a házukban tört ki – mert csak ilyen esetben féltő, hogy a nem-zsidók, szokásuk szerint, tűzbe vetik a ház gazdját, és dühüket kitöltik az egész közösségen.

és területi integritás híján is, melyet etnikai-nyelvi sokfélesége tetéz, megőrizte nemzeti jellegét, szinte pusztán csak kulturális síkon: irodalmi, vallási és jogi hagyományai révén. A zsidó

„olyan közösségben találja magát, amelyben egy mindenkiért és mindenki egyért. Az egész nép viseli a vállán a parancsolatok, az áldás és átok súlyát. [...] A prófétai büntetésekben minden izraelita viseli a többiek bűnét, de mások vigaszában is osztozik; közös vágyak és közös várakozások dagasztják keblüket, örömben és bánatban egyaránt.”¹⁰

Ha a közös nyelv Herdernél, mint számára a zsidóság példája is mutatja, nem is nélkülözhetetlen kelléke a nemzeti önazonosságnak, fiatalabb kortársánál, Wilhelm von Humboldttnál éppen a nyelv, mint egy meghatározott világnézet hordozója, válik a nemzeti „egyéniség” fő megkülönböztető jegyvé. „Minden nyelv – írja – kört von a hozzá tartozó nép köré, kört, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha ugyanakkor egy másik nyelv körébe lépünk át.”¹¹ Ez a kör, világnézet, ami persze nem ragadható meg egzakt módon,¹² hordozza és meghatározza egy népnek (alapvetően egy nyelv által konstituált közösségnek) a karakterét, jellemét – mondhatni: sorsát.¹³

A *sorsközösség* fogalma megjelenik a német történetírásban is, éspedig eleinte nem népi vagy nemzeti, hanem nemzetközi összefüggésben. Leopold von Ranke első nagyobbszabású

¹⁰ Herder, 1795. 286. Vö. Kohn, 1944. 438–441. Herder ambivalens zsidóság-képéhez ld. Gerdmar 2009. 51–60.

¹¹ Humboldt, 1985. 106–107.

¹² Humboldt a nyelvekre az arckép-metaforát használja (Humboldt, 1985. 86–87), és ez azt is implikálja, hogy a nemzetkarakterológia hiábavaló vállalkozás – ahogyan semmiféle verbális leírás nem tud visszaadni (főleg pedig: helyettesíteni) egy arcképet.

¹³ Nem ismerek olyan szöveghelyet, ahol Humboldt használta volna a *sorsközösség* szót (vö. Telegdi Zsigmond utószava, Humboldt, 1985. 344), de mond olyat például, hogy a nyelv „önkéntelen kiáramlása a szellemnek, nem műve a népeknek, hanem egy belső, a belső sorsuktól rájuk mért adottság” (eine unwillkürliche Emanation des Geistes, nicht ein Werk der Nationen, sondern eine innere durch ihr inneres Geschick zugefallene Gabe; Humboldt. 1836. 5)

munkájának, amit 1824-ben publikált a latin és germán népek történetéről a 15-16. század fordulóján, a bevezetése ezt a címet viseli: „Egy a latin és a germán népek történetének egységéről és közös fejlődéséről szóló értekezés vázlata”.¹⁴ „Mi volna képes egyéneket és nemzeteket szorosabban rokoni kapcsolatba hozni – teszi föl Ranke a szónoki kérdést ebben az előszóban –, mint az ugyanazon sorsban való osztozás, mint a közös történelem?”¹⁵ Ha Rankénál a *sorsközösség* (Schicksalsgemeinschaft) kifejezés maga nem is, csak a fogalom szerepel, a 19. század második felében a szó is bekerül a német történészek szótárába, éspedig elsősorban nemzetközi értelemben, ahogyan Ranke is alkalmazta a szót. Így használja Heinrich von Treitschke például épp német-francia, illetve német-olasz vonatkozásban.¹⁶

A Grimm-szótár vonatkozó kötete,¹⁷ amely ismeri a *sorstárs* (Schicksalsgenosse) szót, még nem ismeri a *sorsközösség* (Schicksalsgemeinschaft) szót. Sorstársak tágabb köre, összessége – ez a *sorsközösség*. Utóbbi fogalom szélesebb körű megjelenése mondhatni csak idő kérdése volt.

Végősoron az említett német gondolkodói és történetírói vonulatban gyökerezett (Fichte és mások munkássága mellett) a 19. század utolsó évtizedeinek és a századfordulónak közép-európai történetírásában és társadalomtudományában a politikai, államközpontú nemzetfelfogás megkülönböztetése az etnikai-

¹⁴ Ranke, 1824. XVII.

¹⁵ „Was kann Einzelne und was Nationen zu engerer Verwandtschaft verknüpfen, als Theilnahme an den nämlichen Schicksalen, als eine gemeinschaftliche Geschichte?“ (Ranke, 1824. XX.). Ranke ezt megelőzően rámutat a két népcsoport közötti vérkeveredésre, a vallás, intézmények, szokások (Sitten), gondolkodásmód hasonlóságára is.

¹⁶ Treitschke, 1869. 400; Treitschke, 1889. 464. A *Schicksalsverwandtschaft* kifejezést használja olasz-lengyel vonatkozásban (Treitschke, 1869. 267). Szintén a *Schicksalsgemeinschaft* kifejezést használja a Felső-Rajnavidékkel kapcsolatban, amely vidék lakosságát a természeti körülmények ítélik sorsközösségre (Treitschke, 1870. 16).

¹⁷ Grimm, 1893. 2660–2664.

organikus-kulturális-történeti nép- és nemzetfelfogástól.¹⁸ Az utóbbi koncepció – amely a közös kulturális jellegben és a kollektív történeti tapasztalatban fedezte fel a népi/nemzeti összetartozás fundamentumát – nem csak konzervatív gondolkodói vonulatokra nézve volt meghatározó. A *sorsközösség* szót a társadalomtudományi diskurzusba a 20. század eleji osztrák-német szociáldemokrácia és különösen – a századfordulótól – a nemzeti-nemzetiségi problematikával viaskodó osztrák politika és ausztro-marxizmus vitte be.¹⁹ Otto Bauer, az osztrák ausztro-marxisták egyik vezére ezt írja *A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia* című, 1907-ben írt könyvében:

„A nemzet soha semmi egyéb, mint sorsközösség. De ez a sorsközösség egyrészt a nemzet közös sorsa által kifejlesztett tulajdonságok természetes átöröklése révén válik hatóerővé, másrészt a nemzet sorsa által a maguk sajátosságában meghatározott kultúrjavak hagyományozása révén.”²⁰

A könyv gyakran használja, a *sorsközösség* szinonimáiként és kiterjesztéseiként, a „kultúrközösség”, „karakterközösség” és hasonló terminusokat.²¹

¹⁸ L. pl. Tönnies 1883 (az eredeti mű 1887-ben jelent meg); Neumann, 1888. 61–74, 93–94, 132–133; Meinecke, 1908. 2–13. Neumann könyve egyfajta európai fogalomtörténeti körképet is ad a címében foglalt fogalmakról.

¹⁹ Az ausztro-marxisták nemzet-felfogásáról l. pl. Langewiesche, 2008. 93–110.

²⁰ Bauer, 1907. 21, és vö. uo. 118.

²¹ Az államnemzet – kultúrnemzet distinkcióra és a Bauer-féle (jellegzetesen közép-európai, és az európai zsidóság viszonyaira is alkalmazható) megközelítéshez hasonló későbbi nézetekre építette kultúrnacionalizmus-fogalmát Salo Wittmayer Baron (1895–1989) az 1930-as évektől. Németül is hivatkozik a szóbanforgó fogalomra (Schicksals- und Kulturgemeinschaft): Baron, 1937. 27; 1952. 27; l. továbbá Baron, 1947. 4–5, 9. A szerző a Monarchiában kezdte pályáját: a galíciai Tarnóvban született és nevelkedett, a bécsi egyetemen doktorált; 1929-től a New-York-i Columbia egyetem professzora volt. Hivatkozott sokkötetes műve az utolsó univerzális, egyszerűs zsidó történeti mű.

A 19. századi német nemzettudat kiformalódásában a napóleoni háborúknak mélyreható szerepe volt.²² A *sorsközösség* terminus a legszélesebb köztudatba és a köznyelvbe egy másik nagy háború – az I. világháború – kapcsán került be, a szó összes ma is vészjóslo felhangjával egyetemben, legalábbis német nyelvterületen. Természetes módon a frontokon alakult ki az osztály- és egyéb társadalmi különbségeket meghaladó nemzeti egység tapasztalata és képzete. A háború körüli irodalomból tudjuk, hogy a világháború sokak, a tömegek számára pozitív élmény is volt (hasonlóan ahhoz, ahogyan az utóbbi fél évszázadban a metropoliszokra, egész régiókra kiterjedő áramszünetek, egyéb civilizációs és természeti katasztrófák is az összefogás és szolidaritás ritka tapasztalatait nyújtják néha). Ennek az élménynek a kifejezését és ébrentartását is szolgálta (a „totális háború” és a „totális mozgósítás” után, a weimari korszakban) a német – vagy a „társadalmi” – *sorsközösség*, a totális társadalom és a totális állam eszméje, ideálja. A világháborús tapasztalatok és személyes élmények hatottak Max Weberre is, akinek társadalomfilozófiájában markáns szerepet játszik a *sors-* és a *sorsközösség*-fogalom.²³

III. A többnemzetiségű politikai nemzet mint sorsközösség – a magyar példa

A nemzetiségi problematika melegágya, kísérleti terepe, és egyben a problémával kapcsolatos elméleti gondolkodás egyik európai központja a 19. sz. második felében az Osztrák-Magyar Monarchia volt, Eötvös József pedig a maga idejében ennek a kérdéskörnek Európa-szerte – de legalábbis Közép-Európa-szerte – ismert szakértője. Eötvös 1865-ben nem annyira nemzeti, mint inkább nemzetiségi vagy nemzetiség-közi összefüggésben írja körül a *sorsközösség* fogalmát: „Az utolsó 16 évnek tapasztalásai meghozták gyümölcsüket. Kemény mesterektől, de annál jobban

²² De vö. Planert, 2002. 26–27, 54–59. Az a gondolat, hogy a háború tisztító, nemesítő stb. hatású az emberre, népre, nemzetre (l. alább), a 18. sz. óta jelen volt a német gondolkodásban: Echternkamp, 1998. 222–226.

²³ Baehr, 2008. 127–132.

megtanultuk: hogy e haza népeire, mint a múltban, úgy a jövőben csak egy sors vár s hogy szabadságunk, mint az elnyomás, csak közös lehet [...]”.²⁴ A liberális magyar nacionalizmus felfogására jellemző, a magyar zsidók emancipációjára nézve pedig nagy jelentőségű volt nemzet[iség]-definíciója:

„A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámu emberek között – multjok emlékei, jelen helyzetök s mi ezekből foly érdekeik és érzelmeik közössége által támad. Miből világos, hogy a nemzetiségi érzésnek forrása lehet minden, mi által az emberek között ezen összetartozásnak érzete keletkezik. Nagy tényező erre a nyelv közössége [...] A nemzetiségnek érzete népeknél ugyanaz, mi az egyesnél személyiségének öntudata. Annyira áll ez, hogy, ha kérdeztünk: mit ismerünk külön nemzetiségnek? – nem válaszolhatunk egyebet, mint hogy: külön nemzetiségnek kell elismernünk minden népösszeget, melyben külön személyiségének érzete fölébredt.”²⁵

Eötvös már főművének 1850-ben írt első kötetében is kiemeli a fentiekhez hasonlóan, hogy a „nemzetiség” elsősorban egyfajta tudat és érzelmek kérdése, melyek félig a közös múltra, félig a jövőre, egyfajta küldetéstudatra épülnek.²⁶

A *sorsközösség* szó legkorábbi használatára a magyar nyilvánosságban Kautz Gyula (1829–1909) nemzetközi híró közgazdász-statisztikusnál (akadémikus, országgyűlési képviselő, később főrendiházi tag) találjuk ezideig a legkorábbi példát. A kiegészéssel kapcsolatos országgyűlési vitában, annak támogatójaként használja osztrák-magyar viszonylatban a *sorsközösség* kifejezést²⁷ – vagyis speciális, de leginkább

²⁴ Eötvös, 1865. [V]-VI.

²⁵ Ibid., [9]. Ez utóbbi definíció hasonlít a Lazarus-félére (ld. alább), és fél évszázaddal később Jászi is átvette: Jászi, 1986. 69. és 288. 25. jegyzet.

²⁶ Eötvös 1981. I. köt., 108–109, 154. Neumann, 1888. 8, 62, 96 hivatkozik Eötvösre.

²⁷ Képviselőházi Napló 1867. 18.

„nemzetközi”-nek nevezhető összefüggésben, amely a német történettudományi szóhasználatához áll közel és azzal körülbelül egyidejű. Valószínű, hogy a szó terjedésének szélesebb körben és a társadalomtudományokban Jászi Oszkár és a Huszadik Század adott lökést, Otto Bauer gondolatainak kritikai ismertetésével és említett terminusa fordításával.²⁸

A fogalom más összefüggésekben is előkerült. A Beilis-féle orosz vérvád elleni sajtókampányban Baltazár Dezső tiszántúli református püspök így nyilatkozott 1913-ban: „Visszagondolva azokra a bestialitásokra, amelyeket elődeimen az inquisitio elkövetett, a közös sorsosztályos érzésével s a testvéri szeretet melegével fordulok az üldözött zsidóság felé [...]”.²⁹ A *sorsközösség* szó a magyar közbeszédben német hatásra, az I. világháborútól kezdve, főleg pedig a 30-as években terjed el; elsősorban jobboldali, *völkisch* körök kapják fel. Gömbös Gyula miniszterelnök 1932-ben, bemutatkozó beszédében – a neológ zsidó establishment „áldását” is bírva – az alsóházban ezt mondja: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérenek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”³⁰ Németh László Pap Károly könyvéről 1935-ben írt recenziójában olvassuk: „A falu mellett a zsidóság volt az első sorsközösség, melyet megismertem, s azóta sem ismertem meg e kettőnél erősebbet.” Belső, közösségi, népi értelemben használja a fogalmat.³¹ Ugyanazon évben az általa koncipiált magyarságtudományt – egy „sorslátó” és iránymutató nemzeti tudomány tervét – tág értelemben a zsidó Bibliához méri-hasonlíttja, mely könyv a zsidóság sors- és magatartástudományának foglalata.³² A zsidótörvények ellen tiltakozó értelmiségiek 1938-as nyilatkozata, melyet Bartók, Féja

²⁸ Jászi, 1907. 890; Jászi, 1973. 418.

²⁹ Idézi Szabolcsi, 1993. 154. Baltazár nyilatkozata eredetileg az *Egyenlőség* hasábjain jelent meg. A *sorsosztályos* és ezzel rokon kifejezések szintén elterjedtek voltak a 20. század első felében.

³⁰ Gömbös, 1932. 41; újraközölve: Gömbös, 2004. 414.

³¹ Turán, 2013b. 281–283.

³² Uo. 285.

Géza, Kernstok Károly, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos és mások írtak alá, lelkesen adoptálja a szót.³³

IV. Az asszimiláció mint sorsközösség: a német-zsidó példa

Moritz Lazarus és Heymann Steinthal, az etno-pszichológia úttörői az általuk 1860-ban indított folyóiratban kiemelik (mint korábban és később, ahogyan láttuk, Eötvös is), hogy a „nép” vagy „nemzet” fogalmában tulajdonképp nem az objektív elemek a meghatározóak (közös etnikum, terület, nyelv stb.) hanem a szubjektív összetartozásérzése egy nagyobb embercsoportnak:

A szellemi rokonság és különbség független a leszármazásaitól. A természeti különbségek eme szellemi, történeti viszonyok általi felülírásán nyugszik a 'nép' fogalma; és amit egy nép e téren tesz, az alapjában nem annyira bizonyos objektív viszonyokon múlik – mint származás, nyelv, stb. – mint amennyire a nép tagjainak szubjektív nézetein, akik magukat összességükben egy nép tagjainak tekintik.³⁴

A közös származás, a térbeli közelség sors-hasonlóságot is indukál. Ám a nép-tudat, a közösségtudat nem egyfajta konstans adottság, hanem a csoport, a „nép” tagjainak állandó megerősítésére szorul,³⁵ és nemcsak a közös múlt vállalását jelenti, de legalább

³³ „A megszállt területek urai statisztikai mutatókkal igyekeznek elválasztani a magyar nép törzstől azokat a zsidó vallású magyarokat, akik elenyésző kivételtől eltekintve a kisebbségi sorsban is rendületlenül kitartanak a magyar sorsközösség mellett. [...] Tagadjuk le önmagunk előtt, hogy ezt a sorsközösséget 1848 szabadságharcában és a világháborúban vérünkkel pecsételték meg?” – Apponyi György et al., 1938.

³⁴ L. a tágabb kontextust is: Lazarus és Steinthal, 1860. 34–37.

³⁵ Lazarus az emlékirataiban tulajdonképp plágiumnak is tartja a Renan-féle elhíresült meghatározást (1882), mely szerint a nép mindennapos népszavazás (Renan, 1995. 186) – Leicht, 1904. 19. Nem tudjuk, a vád jogos-e; de mindenesetre amellett, hogy Renan koncepciója eltér Lazarusétól ebben-abbban, támaszkodhatott olyan forrásokra is, mint pl. Rousseau, A társadalmi szerződésről, II. 12 (Rousseau, 1978. 519).

annyira egy közös jövőét is. Az összetartozásérzés – melynek van valami objektív tartalma is, bár nemzetenként változó – kovásza végsősoron a „közös sors” (gemeinsames Geschick), különösen pedig a közös sorscsapások, mondja Lazarus egy 1879-ben tartott, kifejezetten a népi-nemzeti mivolt lényegét boncolgató beszédében.³⁶ Ugyanott hosszasan idéz a tübingeni egyetem 1870-es évekbeli kancellárjától, aki nemcsak, hogy egyetért ezzel a szubjektivista definícióval, de a szabad népválasztás lehetőségét a bibliai Ruth fent idézett példájával illusztrálja. A népem az, akit a népemnek tekintek, amelyhez eltéphetetlen szálakkal tartozónak tekintem magam.³⁷

Kilépve a jelen történeti áttekintés keretei közül, hadd álljunk meg itt két, egymással összefüggő kritikai megjegyzés erejéig. Ruth bibliai példája szép és tanulságos, de részben félrevezető: a zsidósághoz, Izraelhez való csatlakozás, a honosítás, a zsidóságba való „betérés” már a bibliai korban sem volt egyfajta alanyi jog, szubjektív identitásválasztás kérdése. Nem a betérni szándékozó akaratnyilvánításától függött csupán, hanem különféle tartalmi és formális kritériumai voltak. A folyamatot a „célközösség” (a „zsidóság”, és/vagy az adott klán, törzs stb.) kontrollálta. És bár az említett Lazarus-Steinthal-féle koncepció erős szálakkal kapcsolódik a herderi-humboldti eszmékhez, az utóbbiakénál kevésbé lehet azt alapvetően elméleti koncepciónak tekinteni. Herder és Humboldt kultúra- és nyelvközösség-felfogásából sokféle kisebbségpolitika levezethető: például a „zsidókérdés” rendezésének represszív programjaihoz ugyanúgy lehetett súlyos érveket meríteni belőlük, mint a liberális szellemű tervekhez. A Lazarus-Steinthal koncepció mögött nem lehet nem felismerni a liberális zsidó *politika* aktuális szempontjait és érdekeit, a már asszimilált, illetve asszimilálódó német zsidóság törekvéseit.³⁸ Nevezetesen, elméleti megalapozását nyújtotta ez a koncepció annak a zsidó politikai – és identitáspolitikai – álláspontnak, mely szerint nemzeti identitásunkat

³⁶ Lazarus, 1887. 65–66.

³⁷ Lazarus, 1887. 67–69.

³⁸ Mintha az egész nép-pszichológia mint diszciplína mindenekelőtt annak a paradoxonnak a feloldására lett volna hivatott, hogy kezdeményezői szerint a zsidóság (már) nem nép, de (még) van szelleme.

mi magunk, német zsidók határozzuk meg. Márpedig mi az államnemzethez vagy a „németséghez” tartozónak valljuk magunkat, vallásfelekezet vagyunk, zsidó nemzetiségi tudatunk-jellegünk nincs.³⁹ Nem lehet elsiklani – legalábbis az ezen törekvéseket motiváló, később tragikusan meghiúsult remények, illúziók ismeretében – e koncepció inherens problémái, antinómiái fölött. Egy manapság mértékadó felfogás szerint a „nemzet”-fogalom mindenütt egy fogalmi konstrukció – a nemzet pedig, úgymond, „elképzelt közösség”.⁴⁰ A kulturálisan definiált nemzetfogalomra nézve ez bizonyosan áll. Ha az ilyen módon elképzelt nemzethez való asszimiláció problémáját, mint nemzetiségi-kisebbségi problémát nézzük, akkor világos, hogy a nemzet kulturális definícióját alapvetően nem az asszimilálódók alakítják. Hogyan lesz a letelepedett idegenből honpolgár, jövevényből hazafi – bibliai zsidó analógiával élve: *ger tosavból ger cedek*? Hogyan lesz a *galiciánerből* jó magyar? Itt a honosítás és honosodás két különböző minőségéről van szó. Ha csatlakozni akarok az uralkodó kultúrához, akkor hiába *képelem bele* magam egy ilyen kulturális-nemzeti közösségbe szívvel-lélekkel, ha a többség egy mértékadó vagy jelentős része kinéz, *kiképez* engem onnan. Csak egy kicsit kell *átképeznie* a nemzet egyes hangadó csoportjainak az adott kultúrát (illetve kultúrafogalmat), hogy én máris kívül találjam magam a sáncain, ha korábban bévül is voltam.⁴¹ Ez a lehetőség nem csak egyfajta történelmi balesetként (különleges társadalmi konstellációk

³⁹ Figyelemreméltó, hogy Lazarus a „szellemisség” szerepét húzza alá a nemzeti tudat jellegének kialakításában, a nyelv szerepét pedig kisebbíti (Lazarus, 1887. 64), ilyen módon elmozdulva Humboldtól Herder felé. Ezen nem lepődhetünk meg, figyelembevétel, hogy a német zsidóság nyelvi asszimilációja abban az időben már befejeződött, a nyelvkérdés nem választotta el karakteresen a haladó zsidóságot a nem-haladó zsidóságtól, továbbá nyelvi téren a német zsidóság semmi olyan politikai-kulturális küldetést nem vállalhatott a nemzet szolgálatában a németség felé, mint amilyent például magyarországi hitsorsosaik vállaltak hazájuk felé.

⁴⁰ Anderson, 2006.

⁴¹ Mondani se kell, hogy az utóbbi száz évben Dunát lehetett rekeszteni Magyarországon a magyar kultúra ilyen *átképezések* nyomán kirekesztett jeleivel.

és emberi gyarlóságok szerencsétlen egybeesése révén) válhat valósággá, hanem inherens része a koncepciónak. A liberalizmus is hajlamos felfalni a saját gyermekeit.

Térjünk vissza a németországi fejleményekhez. A 19. század utolsó évtizedeinek antiszemitizmusa erodálta a német progresszív zsidóság vallásfelekezetiént való önmeghatározását, és identitásválsághoz vezetett. Az útkeresés és az értékek átértékelése szervezeti és ideológiai téren is lényeges változásokat hozott. A német haladó-liberális zsidóság az 1910-es évektől egyre erőteljesebben kezdte magát *eredetközösség*ként (Stammesgemeinschaft), illetve *sorsközösség*ként meghatározni, részben a korabeli német *völkisch* mozgalmak hatása alatt. Ez tettenérhető az érdekképviseleti szervezetek és az erősödő cionista mozgalom működésében egyaránt.⁴² Martin Buber, a korszak egyik reprezentatív zsidó gondolkodója, amikor a zsidóság létmódját, „empirikus” lényegét próbálja megragadni ennek az útkeresésnek a jegyében (1909-ben), szintén a vér- illetve a sorsközösség fogalmait alkalmazza⁴³ – hangsúlyozva, mint már elődei is: hogy ezek a közösségi kötések nem kevésbé irányulnak a jövőre, mint amennyire táplálkoznak a múltból. Az asszimiláció liberális eszményét maga mögött hagyja ez az új helyzetértékelés: nem (vagy nem csak) a németiséggel való sorsközösségben érdekelt immár a német zsidóság, hanem – mindenekelőtt – a saját magával, és az egyetemes zsidósággal való sorsközösségben.

V. Az asszimiláció mint sorsközösség: a magyar-zsidó példa

A magyar zsidóság asszimilációs-emancipációs folyamatában a Humboldt és Eötvös által is hangsúlyozott nyelvi tényező kitüntetett, erős szerepet játszott – erősebbet, mint a német nyelvterületen élő zsidók esetében. A 19. században a nyelvkérdés a magyar nacionalizmus számára egyszerre jelentett nyelvi szabadságharcot (a németesítés ellen) és hódító kultúrmissziót (a kisebbségek felé). A magyar nemzeti önépítésben a nyelvi magyarosodás a magyar zsidók

⁴² Barkai, 2002. 48–49; Brenner, 1996. 39–49.

⁴³ Buber, 1963. 13–14, 17.

egyik fő ütőkártyája volt politikai küzdelmeikben. Az emancipációhoz (és később a zsidó vallás recepciójához) vezető alkufolyamat lényege, a folyamatban érdekelt magyar politikai és a zsidó (neológ) elit közös nevezője, mindkét oldalról sulykolt szlogenje az volt, hogy a magyar zsidóság nem nemzetiség, hanem felekezet. Ez természetesen mindkét fél részéről vágykép és politikai cél, performatív kijelentés volt – a tényekkel, a józan ésszel és a „tudomány” állásával a nyugat-európai államokban is nehezen volt összeegyeztethető ez az álláspont, nemhogy a Monarchiában, ahol a keleti-északkeleti megyék és Galícia masszív zsidó lakosságtömbjei a nemzetiségi mivolt szinte minden korabeli kritériumának megfeleleltek. Az említett politikai fikció bizonyos értelemben hatékony volt és látványos eredményeket ért el – ennek ellenére sosem tudta teljesen sem a helyi zsidóságot, sem a magyar politikai és tudományos elitet delejező hatalma alá vonni.⁴⁴ A politikai antiszemitizmus 1880-as évekbeli felbukkanásától kezdve különösen nem, a kiegyezés után felgyorsuló asszimiláció (és nyelvi magyarosodás) ellenére sem. A *sorsközösség* szó/fogalom változó használata-jelentése egyfajta – késleltetett – barométere az említett alkufolyamat állásának.

A Millenium idején természetesen nagy keletje volt a *magyar-zsidó sorsközösség* toposzának – úgy tűnik, egyelőre csak a fogalomnak, de nem a szónak. A *Magyar Zsidó Szemle* egy vezércikke ebből az évből így ír: „E rövidke visszapillantásból is kidomborodik, hogy a magyar Izrael sorsa mindenha össze volt forrva az ország és a nemzet közös sorsával: vele él és hal.”⁴⁵ Löw

⁴⁴ A nemzeti kérdéssel foglalkozó közép-európai tudósok (statistikusok, etnográfusok, közgazdászok stb.) gyakran szenteltek külön fejezetet általános érdekű könyveikben is a Monarchia-beli zsidóság speciális problematikájának. Neumann, amikor a zsidó problematikát tárgyalja (Neumann, 1888. 82–91, 158.), kitér a Monarchia zsidóságának és ezen belül a magyar zsidóság fogalmi klasszifikációjának a problémájára is (uo. 86–88.), észrevételezve egyebek mellett a statisztikai kérdőívek koncepcióváltását, amelynek következtében az 1880-as összeírásban a zsidóság már nem számított nemzetiségnek.

⁴⁵ [Anon.] 1896. 195. A rövid, ujjongó cikkben feltűnő gyakorisággal találkozni a „sors” szóval; a nemzet/ország „jó és balsorsát” is kétszer emlegeti (uo. 194–

Immánuel a Példabeszédekből vett szentenciával – „jobb a közeli szomszéd, mint a távoli testvér” (Péld. 27.8) – magyarázza és veszi védelmébe a magyar-zsidó sorsközösséget: ha a magyarságot csapás éri, az a (magyar) zsidóságot is sújtani fogja.⁴⁶

A millenium idején, mint köztudott, a Magyarországon és egész Európában erőre kapó antiszemitizmus már súlyos léket ütött a magyar-zsidó lélekvesztőn. Új, cionista hangot üt meg 1918-ban Klein Sámuel (néhány évvel később már a Szentföld történeti földrajzának professzora a jeruzsálemi Héber Egyetemen), amikor arról beszél, hogy az össz-zsidóság szempontjait kell követni, és hogy „a résztvétel az egész zsidó nép sorsában” a legfontosabb.⁴⁷

Ez azonban meglehetősen izolált hang. A magyar zsidóság asszimilált részét továbbra is a magyarsággal való sorsközössége érdekli, különösen a nehéz történelmi pillanatokban. A neológia magyar, német, angol, francia nyelven írt memoranduma, melyet 1918 decemberében küldtek szét a világ zsidóságához, ezt írja: „Ezer esztendő alatt lélekben, érzésben, magyarságban eggyé lettünk a magyar néppel [...] a nemzetiségi vidékeken mi voltunk a magyar állam oszlopai [...]. A magyar nép minden minden érzése, sorsának minden változása, törekvése és érdeke közös a mienkkel.”⁴⁸

Magának a *sorsközösség* szónak a legkorábbi ismeretes használata magyar zsidó körökben ugyanebből az évből, Löwtől származik, éspedig jellemző módon I. világháborús és nemzetközi összefüggésben:

A létnek érdekei kötnek szövetségeseinkhez. Sorsközösség lett a fegyverbarátságból. A teremtésben sokszor megfigyelt symbiosis, az együttélés legrengetebb [legrengetegebb?] példája lett belőlünk: 150 milliónak együttélése. A háború megtanított együtt

195) – mely sorsokat a zsidóság „a többi lakosokkal egyenlően érezte” a Mohács utáni három évszázadban (uo. 195).

⁴⁶ „Ne higgye senki, hogy ha reánk törne győzelmes ellen, csak a kimagasló fákat, a törzsökös magyar fajt érné a fejsze csapása,” mondja a „Jog és béke” c. prédikációjában (1896) – Löw, 1900. 288–289.

⁴⁷ Klein, 1918. 7–8.

⁴⁸ Idézi Mezey, 1920. 26.

halnunk, a béke megtanít együtt *élnünk*, együtt élnünk gazdaság összeszövődésében, műveltség közösségében, néplélek szövetkezésében. A háború pokoli kohója összeforrasztotta erőnket, a béke mennyei édene egyesíti lelkünket.⁴⁹

A 20-as, de főleg a 30-as években az *Egyenlőség*, a magyar neológ zsidó közvélemény formálója és szócsöve is gyakran él a *sorsközösség* fogalmával – maga a főszerkesztő, Szabolcsi Lajos is:

A frankfurti zsidók [...] háromszáznolcvan évig nem mehettek be Frankfurt városába a zsidóutcából. [...] Viszont a magyar zsidóság az Árpádok kora óta sosem élt huzamos ideig elnyomatásban. És a magyar nép sosem tartotta gettóba zárva évszázadokig a zsidókat. [...] A magyar zsidóság nem lesz és nem lehet áldozata most sem a világ-antiszemitizmusnak, mert egy titokzatos, évezredes sorsközösség és lelki rokonság fűzi egymáshoz a két lelket, a magyar lelket és a zsidó lelket. A magyar lélek zsidó zsoltárokat imádkozott a református gályákon, a zsidó lélek magyar ideálokért rajongott Rákóczi és Kossuth zászlaja alatt.⁵⁰

A neológia tipikus nézetei szólalnak itt meg, a történeti romantika hangján. És öt évvel később, az első zsidótörvény elfogadása után is nyilván sok neológ zsidó érzéseit tolmácsolja Szabolcsi, amikor így ír: „A mi szívünkben nem fog lecsökkenni egy percre sem hazánk és nemzetünk iránti ragaszkodás, de több helyet fog elfoglalni, mint eddig: a zsidó sorsközösség, a zsidó összetartás.”⁵¹ A magyar asszimilált zsidóság szervezeti elitje azonban szinte a II. világháború végéig kitartott a magyarság és a magyar zsidóság között fennálló *sorsközösség* képzelet mellett. Ez a képzet természetesen erodálódott valamelyest a magyarországi antiszemitizmus 19. század végi hullámától kezdve, különösen pedig a numerus clausus és a zsidótörvények hatására. De nem annyira a

⁴⁹ Löw, 1918. 2. Kiemelések az eredetiben.

⁵⁰ Szabolcsi, 1933.

⁵¹ Szabolcsi, 1938.

neológ establishmenten belül (inkább csak a rabbik fiatalabb nemzedékének egyes képviselői tértek el ettől)⁵², mint inkább azon kívül, olyan független, izolált és eléggé kétségbeesett zsidó intellektuelek révén, mint Pap Károly, Komlós Aladár vagy Tábor Béla. Ekkor került elő a magyar zsidóság, mint *sorsközösség* eszméje, illetve, ha csak marginálisan is, az össz-zsidóság szolidaritásának, sorsközösségének cionista irányba mutató gondolata.⁵³

Végezetül egy, a témába vágó másik szóra, szemantikai hungarikumra: „hítsorsos” szavunkra szeretném felhívni a figyelmet. A szó talán csak a 18. század második felében terjedt el a magyar irodalomban és köznyelvben⁵⁴ – feltételezem, bár bizonyítani egyelőre nem tudom, hogy elsősorban protestáns körökben. A magyar zsidó irodalomban annak 1840-es évek eleji kezdeteitől már lépten-nyomon találkozunk vele.⁵⁵ Érdekes, hogy Otto Bauer szavát: *Nationsgenossen*, ami honfitársat vagy nemzetársat jelent, Jászi Oszkár „nemzetsorsos”-ként magyarítja meg, a *hítsorsos* szóra kacsintva és arra utalva.⁵⁶ A *hítsorsos* szó a népszerűségét Magyarországon talán annak is köszönheti (a zsidó kontextusban legalábbis), hogy egyfajta köztes húrokat penget a vallási és a nemzeti(ségi)-politikai önmeghatározás vetélkedő, a Habsburg-birodalomban disszonáns regiszterei között.

⁵² Hirschler, 1938.; Benoschofsky, 1941. 8–9.

⁵³ További példákat l. Turán, 2013b. 283, 17. jegyzet.

⁵⁴ Az általam ismert legkorábbi előfordulás egy rövid híradás Bánáthól: „A Belgrádi görög Püspök egy árkot vonatott a minap a maga Hit-Sorsosinak temetkező helyek körül, hogy így a sertések, ökrök, s más egyéb barnok oda ne mennének. E miatt olly bámúlásra méltó lárma kerekedett a Törökök között, hogy magát a görög Püspököt is árestomba vonták.” – *Magyar Hirmondó*, 1786: 356.

⁵⁵ Pl. Schwab, 1840. VII, 51, 53.

⁵⁶ Jászi, 1907. 903. Jászi ilyen értelmű lábjegyzetét az újraközlés (Jászi, 1973. 435) elhagyta. Jászi (uo.) erős kétségeit fejezte ki Karl Rennernek az egyházi öngazgatás analógiájára elképzelt nemzetiségi-kulturális autonómiatervével, annak életképességével kapcsolatban.

VI. Összefoglalás

1. A *sorsközösség* modern európai toposza nem kis mértékben zsidó példákra épült. Zsidó használata, nyelvészeti fogalmat kölcsönvéve, egyfajta *viSSzakölcsönzés*nek is tekinthető.

2. Láttuk, hogy a *sorsközösség* fogalmát lehet kijelentő módban, deskriptíve használni, és lehet óhajtó vagy felkiáltó módban, programmatikusan, performatíve használni. Politikai keretét tekintve alkalmazható nemzeti, nemzetközi, illetve transznacionális vonatkozásban, illetve nemzetiségi vagy kisebbségi értelemben, a kisebbség tagjainak sorsközösségét megállapítva, vagy a kisebbség és a többség sorsközösségét kimondva. A *sorsközösség* fogalma eleinte a külső-nemzetközi/nemzetiségközi (vagy kisebbség-többség relációbeli) értelemben volt használatos – ennyiben egy „új” (legalábbis korábban kevésbé tudatosult) közösség létre hívta föl a figyelmet. Későbbi fejlemény, hogy köznyelvi elterjedésekor (tipikusan háborúk, krízishelyzetek nyomán) a kifejezést már inkább a belső-nemzeti/kisebbségi értelemben használták – azaz egy már „meglévő”, körvonalazottabb közösség összetartozásának egy új minőségét hangsúlyozták vele. Úgy tűnik, a magyar és a magyar-zsidó szóhasználat is viszonylag hosszú ideig inkább csak a külső-nemzetközi, illetve magyar-zsidó (többség-kisebbség) viszonylatban használta a szót.⁵⁷

3. Az Osztrák–Magyar Monarchián és Magyarországon belül mindkét előbb említett jelentéskör releváns volt, ahogyan az államalkotó nemzet – (kisebbségi) nemzetiség fontos és eleven distinkciója révén az államnemzeti és kultúrnemzeti jellegű nemzetfelfogások is. A Monarchia (és ezen belül Magyarország) szocio-kulturális értelemben erősen megosztott zsidósága számára a *sorsközösség*-fogalmat annak kettős jelentése és azok előbb említett történeti eltolódása igen alkalmassá tette (1) e megosztottság és az önmeghatározás ebből fakadó bizonytalanságának (felekezeti vagy

⁵⁷ A „magyarság, mint sorsközösség” értelmében valamikor a két világháború között terjedt el ennek a fogalomnak a használata Magyarországon – hogy pontosabban mikor, annak megállapítása további vizsgálatra szorul.

etnikai kisebbség?) kifejezésére, (2) asszimilációs reményeinek, majd azok megroppanásának kifejezésére.

4. A *sorsközösség* említett magyar-zsidó jelentésmezői közül egy se volt, ami ne bizonyult volna a konkrét történelmi dimenzióban üresnek és hamisnak Magyarországon. Nemcsak a magyarság és zsidóság között nem volt sorsközösség, de – végső elszámolásban – a magyar zsidóság maga sem volt *sorsközösség* szociológiai értelemben, noha az antiszemita törvénykezés értelemszerűen a magyar zsidóság egészét érintette. A II. világháborúban az asszimiláns zsidóság túlélési aránya (különösen a budapesti demográfiai viszonyok miatt) szignifikánsan magasabb volt, mint a túlnyomórészt vidéki, ortodox zsidóság túlélési aránya.

5. A nemzeti sors fogalmát Magyarországon a sok évszázados történelmi-teológiai sorsértelmezés gyökereztetette meg. A bibliai Izrael sorsával való azonosulás a török háborúk nyomán európai viszonylatban páratlan intenzitást ért el, és egy egész sorspárhuzamirodalmat hívott életre.⁵⁸ Ennek az irodalomnak, mint ahogyan később a 19. századi magyar függetlenségi mozgalomnak, patriotizmusnak és nacionalizmusnak is, volt egy markáns *protestáns* komponense. A magyar-zsidó sorsközösség „milleniumi” gondolatát a magyar-zsidó – protestáns sorsközösség érzete is táplálta.⁵⁹

Felhasznált irodalom

Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan, 2006.

[Anon.]: Ezer év. *Magyar Zsidó Szemle*, 1896. 18. 193–196.

Apponyi György et al.: Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz. *Pesti Napló*, 1938. 89. évf., no. 101 (máj. 5), 2 (és különnyomat).

⁵⁸ Szakirodalmi (korántsem kimerítő) utalások: Turán, 2013b. 278, 291–292.

⁵⁹ L. erről bővebben: Turán Tamás: 'As Christians Go, so Go Jews' – *Mid-Nineteenth Century Hungarian Judaism in Its Denominational Matrix*.'' (megjelenőben).

- Baehr, Peter: *Caesarism, Charisma, and Fate. Historical Sources and Modern Resonances in the Work of Max Weber*. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2008.
- Barkai, Avraham: „Wehr dich!” *Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens (C.V.) 1893–1938*. München: C.H. Beck, 2002.
- Baron, Salo Wittmayer: *A Social and Religious History of the Jews*. (3 vols). Vol. 1. New York: Columbia U. Pr., 1937.
- Baron, Salo Wittmayer: *A Social and Religious History of the Jews*. (18 vols.; 1952–1983, 2nd, revised and enlarged ed.). Vol. 1. New York: Columbia U. Pr., 1952.
- Baron, Salo Wittmayer: *Modern Nationalism and Religion*. New York: Harper & Brothers, 1947.
- Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1907.
- Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanításai*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1941.
- Brenner, Michael: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven and London: Yale U. Pr., 1996.
- Buber, Martin: Das Judentum und die Juden. In: *Das Jude und sein Judentum*. Köln: Joseph Melzer Verlag, 1963. 9–18.
- Echternkamp, Jörg: *Der Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770–1840)*. Frankfurt/New York: Campus, 1998.
- Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest: Ráth Mór, 1865.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest: Magyar Helikon, 1981. I–II.
- Gerdmar, Anders: *Roots of Theological Anti-Semitism. German Biblical Interpretation and the Jews from Herder and Semler to Kittel and Bultmann*. Leiden – Boston: Brill, 2009.

- Gömbös Gyula: *A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*. Budapest: Stádium, 1932.
- Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest: Osiris, 2004.
- Grimm, Jakob – Grimm, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 8. Leipzig: S. Hirzel, 1893.
- Herder, Johann Gottfried: 1795. *Briefe zu Beförderung der Humanität, Fünfte Sammlung*. Riga, 1795. Nr. 57. In: *Sämmtliche Werke*, hrsg. J. B. Suphan, Bd. 17. Berlin: Weidmann, 1881. 284–319.
- Hirschler Pál: Zsidó sorsközösség. XI. Izraelita Községkerület Értésítője. 1938. 3. 1. sz. 1–2.
- Humboldt, Wilhelm von: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. In: *Wilhelm von Humboldt's gesammelte Werke*, Bd. 6. 1836. 1–425. Berlin: G. Riemer, 1848.
- Wilhelm von Humboldt írásai*. Szerk. Telegdi Zsigmond, ford. Rajnai László. Budapest: Európa, 1985. 106–107.
- Isserlein, Israel: *Terumat ha-Desen*. Ed. Shemuel Avitan. Jerusalem: k.n., 1990.
- Jászi Oszkár: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. *Huszdik Század*, 1907. 8. 889–905.
- Jászi Oszkár: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. In: *A szociológia első magyar műhelye*. Szerk. Litván György, Szücs László. Budapest: Gondolat. 1. köt. 1973. 416–439.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Szerk. Litván György. Budapest: Gondolat. 1986.
- Képviselőházi Napló. 1867. VI. köt., CLXXXV. országos ülés (1867, dec. 10).

- Kirk, Geoffrey Stephen – Raven, John Earle – Schofield, Malcolm: *A preszókratikus filozófusok*. Budapest: Atlantisz, 2002.
- Klein, Sámuel: Klein Sámuel levele. *Zsidó Szemle*, 1918, 10. 12–13. sz., 7–8
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York: Collier Books, 1944.
- Langewiesche, Dieter: *Reich, Nation, Föderation. Deutschland und Europa*. München: C. H. Beck, 2008.
- Lazarus, Moritz: Was heisst national? In: *Treu und Frei. Gesammelte Reden und Vorträge über Juden und Judentum*. Leipzig: C. Winter, 1887. 57–110
- Lazarus, Moritz – Steintal, Heymann: Einleitende Gedanken über Völkerspsychologie, als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1860. 1. 1–73
- Leicht, Alfred: *Lazarus der Begründer der Völkerpsychologie*. Leipzig: Dürr, 1904.
- Löw Immanuel: *Löw Immanuel beszédei (1874–1899)*. Szeged: Traub Ny., 1900.
- Löw Immanuel: Győz a béke. *Egyenlőség*, 1918. 37. 10. sz. (márc. 9). 1–3.
- Mann, Thomas: Europäische Schicksalsgemeinschaft. Antwort auf eine Rundfrage. *Berliner Tageblatt*, 1923. 52, No. 594 (Dec. 25). Beiblatt, 1.
- Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München und Berlin: R. Oldenbourg, 1908.
- Mekilta de-Rabbi Ishmael: *Mekilta de-Rabbi Ishmael*. Ed. Jacob Z. Lauterbach. Vol. 1. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1933.

- Mezey Ferenc: Hazafiságunk. In: *A magyar zsidóság Almanachja. Védőírat*. Szerk. Szirmai Vidor. Bp.: A Magyar Zsidóság Almanachja szerkesztőségének kiad., 1920. 21–27.
- Neumann, Friedrich Julius: *Volk und Nation*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1888.
- Nietzsche, Friedrich: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*. Hrsg. Giorgio Colli und Mazzino Montinari. München etc.: Deutscher Taschenbuch Verlag – de Gruyter, 1980.
- Planert, Ute: Wann beginnt der 'moderne' deutsche Nationalismus? Plädoyer für eine nationale Sattelzeit. In: *Die Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760–1960*. Hrsg. Jörg Echternkamp und Sven Oliver Müller. München: R. Oldenbourg, 2002. 25–59.
- Ranke, Leopold von: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1535*. Bd. I. Leipzig und Berlin: G. Reimer, 1824.
- Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában*. szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek*. Szerk., ford. Ludassy Mária és Kis János. Budapest: Magyar Helikon, 1978.
- Schwab Arszlán: *A zsidók. Fölvilágosító értekezés* [...]. Buda: a Magyar kir. Egyetem betűivel, 1840.
- Szabolcsi Lajos: Elul-gondolatok. *Egyenlőség*, 1933. 53, 44. sz. (szept. 2). 4.
- Szabolcsi Lajos: Gyászolunk. *Egyenlőség*, 1938. 58, 15–16. sz. (ápr. 14), 2.
- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest: Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

- Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Bp.: Magyar Szemle Társaság, 1939. 489–556.
- Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat, 1974.
- Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor és Tatár György. Budapest: Gondolat, 1983.
- Treitschke, Heinrich von: Cavour. In: *Historische und politische Aufsätze*. 4. kiad. Leipzig: S. Hirzel, 1871.
- Treitschke, Heinrich von: *Was fordern wir von Frankreich?* Berlin: G. Reimer, 1870.
- Treitschke, Heinrich von: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. Bd. IV. Leipzig: S. Hirzel, 1889.
- Turán Tamás: A zsidóságba való betérés érvénytelenítésének problémája a zsidó vallásjogban. Történeti-kritikai áttekintés. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs. Budapest: ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013. 503–519.
- Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet: nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Szerk. Hatos Pál és Novák Attila. Budapest: Balassi Intézet – L'Harmattan, 2013. 273–313.

**Community of Fate: Historical Outline of a Central-European Topos
by Tamás Turán**

The term "community of fate" (sorsközösség) in Hungarian public discourse was borrowed from German historiography and social sciences, as a mirror translation of the term Schicksalsgemeinschaft. It gained wider currency in Central Europe (and in Hungary) from the beginning of the 20th century, sometimes in opposing ideologies and systems of thought. The notion proved to be relevant in the political and public discourses of this region in the context of national self-definition as well as concerning the relationship between the "ruling nation" and its ethnic minorities. The term is double-faced in German Jewish and Hungarian Jewish literature and thought: it expresses historical identification and solidarity with the surrounding majority nation in assimilationist ideologies, while in völkisch or Zionist ideologies it expresses the same with Jewry.

Keywords: community of fate, nationalism, völkisch, Central-European Jewish history, Völkerpsychologie, Austro-Marxism, Zionism.